

Skottan

Hur hittar man en försvunnen ödegård?

*Av: Lotta Boss, Annie Johansson
Stefan Nilsson (även foto),
Susanne Pettersson (även
ritningar) och Eva Svensson*

Ibland är subjektet fördolt för arkeologen. Man vet att det har funnits, liksom ungefärligen var det fanns och från vilken tid det härstammar. Ändå smyger det hela tiden undan. Den medeltida gården (eller snarare torpet) Skottan i Kil är ett bra exempel på detta!

Bakgrund

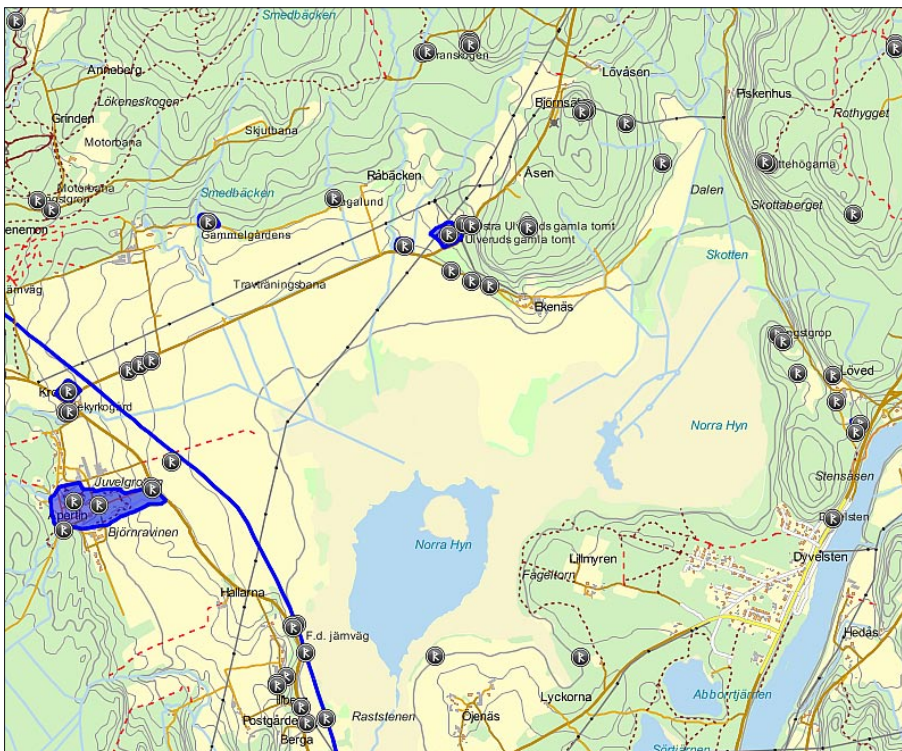
Under de senaste årens ekonomiska kris har intresset för kriser i vår historia ökat. Särskilt intresse visas den senmedeltida agrarkrisen, då 1300-talet har framträtt som det värsta århundradet i mänsklighetens historia. En starkt bidragande orsak till intresset är också de nya miljö- och klimatdata som erhålls från de grönländska isarna.

Det råder stor konsensus om att den senmedeltida agrarkrisen var en komplex företeelse där många olika faktorer samspelade i en kumulativ process, som tog sin början redan under 1200-talets senare del och 1300-talets första hälft. Viktiga faktorer var pandemi (Digerdöden), omfattande panzooti (boskapsdöd), missväxt och massvält, klimatförändring, miljö- och resursutarmning, samhällelig och social ojämlikhet samt förändrade handelsstrukturer. Avancerade demografiska modeller låter också

förstå att dödstalen för Digerdödens härjningar var högre än vad som tidigare framhållits, närmare 50 % än 30 %.

Även Sverige drabbades av den senmedeltida agrarkrisen, men det har visat sig vara svårt att bedöma krisens karaktär och omfattning. För svenskt och nordiskt vidkommande råder en källkritisk problematik, då information både om befintliga och ödelagda enheter utgår från ett litet och geografiskt viktat skriftligt källmaterial, samt nedslag i ett mindre antal lokaler lokaliserade genom arkeologiska och kulturgeografiska undersökningar. Omfattningen av ödeläggelsen av gårdar under den senmedeltida agrarkrisen i Sverige är därför svår att beräkna. Det finns dock ingen anledning att tro att utvecklingen i Sverige har varit nämnvärt avvikande från övriga Europa med dödstal på upp mot 50 %.

Många bebyggelseenheter kom att ödeläggas i krisens spår, men – med tanke på dödstalen – förvånansvärt många överlevde. Detta förhållande reser frågor om grad av resiliens på den medeltida landsbygden, och hos de enskilda bebyggelseenheterna. Vilka faktorer avgjorde om en gård överlevde eller

Fornlämningar i området (från www.fmis.raa.se).

ödelades? Äldre uppfattningar, att det företrädesvis var gårdar i vad som, utifrån naturtopografi, uppfattas som jordbruksmässiga marginalområden som övergavs, har inte kunnat verifieras generellt. Istället har undersökningar visat att dylika gårdar kunde uppvisa ett komplext näringsfång som istället gjorde dem motståndskraftiga. En konsekvent genomgång på gårdsnivå av olika faktorer som utmärker gårdar som överlevde respektive ödelades saknas.

För att titta närmare på vad som karaktäriserade hållbara respektive ohållbara agrara strukturer och bebyggelseenheter på den svenska landsbygden under senmedeltiden, har ett mindre forskningsprojekt startats. Projektets teoretiska utgångspunkter hämtas från *resilience*-teori, det vill säga ett teoretiskt ramverk integrerande socio-ekonomiska-ekologiska strukturer, med framhävande av komplexa, adaptiva processer inkluderande olika tids- och rumspektiv. Fokus för teorin ligger på olika systems förmåga att hantera kriser. Enligt *resilience*-teorin kan ett sunt system skapa nya möjligheter som främjar systemet, men möjligheterna kan också få destabiliserande effekter, såsom överutnyttjande av resurser.

Inom ramen för projektet ska publicerad information från arkeologiskt utgrävda medeltida, både ödelagda och överlevande, granskas. Dessutom skall en fältundersökning, inklusive utgrävning, av minst en medeltida ödegård genomföras. Den lokal som valdes ut var den från skriftliga källor kända ödegården Skottan i Stora Kils socken. Platsen ligger på gården Ekenäs ägor i en östsluttning ner mot den norra änden av sjön Norra Hyn. Mitt emot reser sig Skottaberget brant upp i öster.

Fornlämningsbilden Norra Hyn

Bygden kring Norra Hyn är rik på förhistoriska gravar från framför allt järnåldern. I anknäytning

till dagens odlade mark finns höggravfält vid Illberg och Mogården. På bergshöjderna vid norra delen av sjön ligger stensättningar i flera grupper och några rösen, bland annat på Skottaberget. Vid inventeringar inför grävningen hittades ytterligare stensättningar på den västra sluttningen ner mot dalgången i norra änden av sjön. Här finns också ett stort område med fossil åkermark. Förhistoriska boplatser har vi mindre kunskap om i trakten. I en dikeskant på Lökenes ägor har man dock hittat möjliga kulturlager som kan vara delar av en boplat. Här finns ett några centimeter tjockt kol- och sotlager med skörbränd sten tre decimeter under åkerytan. Förhistoriska lösfynd kan ibland användas som boplatindikerande. I området kring Norra Hyn har dock inga sådana registrerats i fornminnesregistret.

Stora Kil socken

Stora Kils socken, i vilken Skottan är belägen, omnämns första gången i skriftliga källor år 1315 (25/5 Nedre Ullerud) då Håkan präst i Kil bevittnar att den f.d. kyrkoherden i Nedre Ullerud ger hälften av sin gård i By till biskopen i Skara. Vid mitten av 1300-talet ingick socknen troligen i "Frikuhärad" som sannolikt omfattade socknarna Frykerud, Kil, Nor och Segerstad. År 1426 omnämns för första gången Kils härad. Vilka socknar som ingick i häradet under senmedeltid är oklart med under början av 1500-talet utgjordes Kils härad av Kil, Frykerud, Övre och Nedre Ullerud, Grava, Hammarö och Tingvalla socknar.

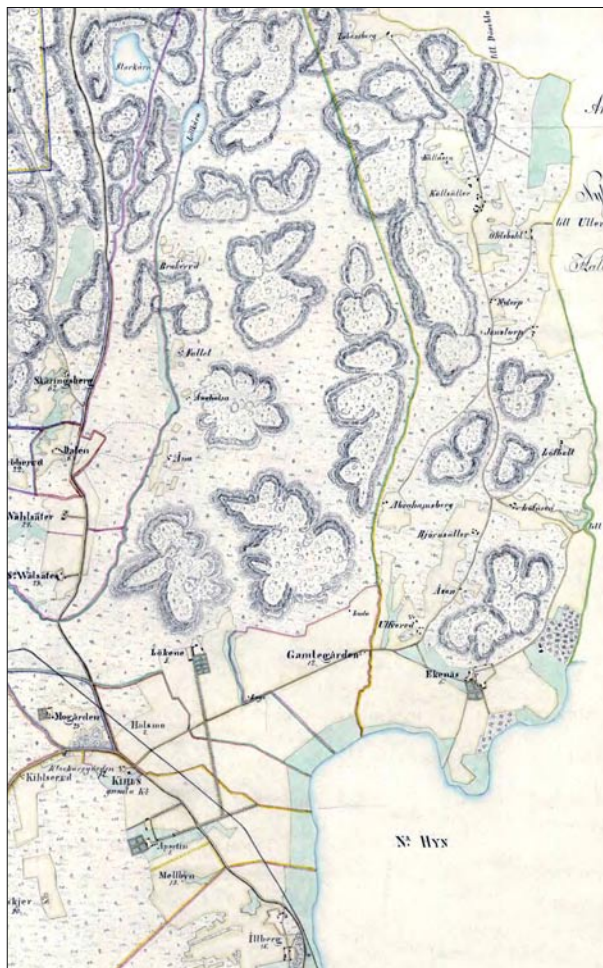
Den gamla kyrkplatsen Stora Kils socken är belägen väster om Norra Hyn, på Apertins ägor. Den medeltida kyrkan har troligen uppförts under andra hälften av 1200-talet. Vid en arkeologisk undersökning år 1953 av Gilbert Svensson påträffades mynt som daterats till perioderna 1250-1275

Utsnitt ut sockenkartan över Stora Kil 1708 (Lantmäteriet).

och 1320-1330. I den nuvarande kyrkan finns en madonnabild som dateras till perioden 1275-1300 och som tidigare stått i kyrkan vid Apertin. Det finns också en dopfont i täljsten från 1200-talets mitt och på den gamla kyrkogården har påträffats en liljesten i sandsten som troligen härrör från 1200-talet.

En titt i medeltida dokument och de äldre jordeböckerna tyder på att trakten runt Norra Hyn kan varit ett centralt område i socknen med stark koppling till kyrkan. Från 1300-talet finns uppgifter om tre av gårdarna vi senare kan spåra ibland annat historiskt kartmaterial: Apertin som omnämns 1367, Löken 1383 och Ekenäs 1336, mer om Ekenäs sedan. Här kan tilläggas att Lökene 1383 räknades till hela 18 löpbol, vilket enligt Halvar Nilsson är det största tal som någon värmländsk gård räknat under medeltid. Gården Gamlegården finns det en något osäker uppgift om från 1477. Den slogs senare samman med Lökene och bebyggelsen är idag försvunnen. Från 1500-talet finns uppgifter om ytterligare gårdar. Skattehemmanet Illberg, senare länsmansboställe, nämns 1503. Halsmos första omnämnande är från 1540. Gården var från början ett prästhemman som senare blev säteri

och ladugård och lades under Lökene. Ingen bebyggelse finns kvar idag. År 1581 nämns Mogården som så småningom blev prästboställe. Klockargården nämns 1585 som kyrkotorp. Det blev senare frälsetorp och uppgick i Apertin. Slutligen har vi frälsehemmanet Mellbyn som togs upp 1609. Det uppgick i Apertin och är nu borta. Mellbyn låg mellan Apertin och Illberg.

Kyrkan hade alltså ett starkt inflytande som markägare i området. År 1540 ägde den gårdarna Ekenäs, Ulverud, Lökene, Apertin, Halsmo, Sannerud, Gamlegården, Hannäs och Väsby i Stora Kils socken. Lökene låg direkt under domkyrkan i Skara. Även Apertin hörde till domkyrkan men inte direkt utan var *Corporis Christi*, en stiftelse med uppgift att försörja kanikerna. Skövde kyrka ägde Halsmo och Väsby. Efter reduktionen drogs samtliga gårdar in till kronan utom Ekenäs och Ulverud.

Gården Ekenäs

Ekenäs omnämns i skriftliga källor första gången 1336 (10/7) då som utfärdelseort för ett brev angående jordbyte (Nilsson 1997). Knappt hundra år senare, år 1431, kommer Ekenäs med underlydande gårdar att skänkas till kyrkan och bli prästgård i evig tid. De dåvarande ägarna är väpnaren Alexander Torstensson och hans hustru Ingeborg Thorbjörnsdotter. Det är Ingeborg som ärvt Ekenäs och de övriga gårdarna från sin far Thorjörn Stuth som tillhörde en gammal adlig ätt med stora jordbesittningar bl.a. i Jösse härad. Alexander och Ingeborg skänker huvudgården Ekenäs med allt det som av hävd hört till gården av åkrar, ängar, skogar, vatten, fåmarker och ödemarker. Därtill kommer landbogårdarna och ödetorpen Källesätra, Ulverud, Bäntatakan, Tordsryd och Skottan. Donationen till kyrkan är betydande och bekräftas av biskopen i Skara. I utbyte ska prästen bl.a. försörja donatorerna till döddagar med mat och öl och själamässor ska läsas för dem och deras släktingar en gång i månaden i evig tid.

Donationen ska komma att ifrågasättas flera gånger. År 1477 avsäger sig en ättling till Alexander och Ingeborg, Magnus Busk, alla anspråk på Ekenäs mot att han får den gamla prästgården i sin livstid (). Enligt jordeboken från år 1540 är Gamlegården den gamla prästgården. År 1535 utfärdar Gustav Vasa ett bekräftelsebrev där han, efter att prästen i Kil anmält att några frälsemän i Västergötland vill

Utsnitt ut sockenkartan över Stora Kil 1854 (Lantmäteriet).

bestrida prästbolets äganderätt till gården, bekräftar att Ekenäs tillhör kyrkan. De senaste processerna om Ekenäs skedde så sent som 1933 angående boställets avkastning. Fram till 1933 bodde pastoratets kyrkoherde på gården och fram till åtminstone 1950-talet fick pastoratets befattningshavare sin lön från gårdens avkastning.

År 1540 omnämns Ekenäs i jordeboken med "Sven i prästgården" under redovisningen för landböndernas skatter. Här finns också Ulverud omnämnt som präste. Efter 1551 utslöts Ekenäs och Ulverud ur jordeböckerna. 1686 beslutas att det i jordeböckerna under krono ska upptas alla prästgårdar, kaplans- och klockarbord samt stomhemman. Ekenäs införs då på nytt i den s.k. reduktionsjordeboken som "Kijhls prästgård" med 1 mantal. Där inbegrips även, förutom Ulverud, torpen Källsäter, Taborsberg och nybygget vid Skottbäcken. Det senare är inom parentes angivet som Lövåsen.

Skottan

Inom projektet är det omnämnaderna från 1431 av de försvunna gårdarna som varit särskilt intressant att gå vidare med, och då i synnerhet Skottan. Vi har genom historiska kartstudier försökt att spåra de omnämnda gårdarna. Äldre kartmaterial brukar visa byar och gårdar i olika skeden. Men eftersom Ekenäs varit prästgård under lång tid blir förhållandena annorlunda. Gården har exempelvis aldrig skiftats eftersom det alltid bara varit en ägare. Det verkar heller inte ha gjorts några geometriska avmätningar av gården, åtminstone inte som vi kan hitta i de vanliga kartarkiven.

Sockenkartan över Stora Kil från 1708 visar Ekenäs som "Prästgården". Strax nordväst om gården syns Ulverud, som idag är borta. Inom Ekenäs ägområde nordost om gården står Lövåsen, men markerat som "ode" vilket vi tolkar som öde. Lövåsen finns dock än idag som gård, fast något längre åt nordväst. Mitt emot Lövåsen, på Forshagasidan, står 1708 Piskenhushuset, en gård som ännu existerar, varintill Skottstigen går över Skottaberget till Forshaga. Längre norrut på Ekenäs mark hittar vi 1708 bl.a. Källsäter och Taborsberg, båda gårdar som finns idag. Den nordligaste viken av Norra Hyn heter 1708 "Skåttwika".

I övrigt är kartmaterialet för Ekenäs tunt. Över Stora Kil finns en till sockenkarta, från 1854. På den finns själva Ekenäs samt ett flertal torp och gårdar, bland andra Ulverud (med en påfallande mängd byggnader) och Lövåsen men inget om Skottan. Däremot syns hur vägar från dels Lövåsen och dels

Ekenäs möts nära den östra hemmans- och sockengränsen och sen går vidare "till Piskenhushuset".

I Svenska kyrkans arkiv finns flera avmätningar av Ekenäs skogsmark, bl.a. en från 1872 och en från 1918–20 (Värmlandsarkiv). Vidare finns i kyrkoarkivet olika storskaliga kartor över Ekenäs från 1933 och framåt. Från Lantmäteriet kommer den häradsekonomiska kartan från 1880–90-tal (den s.k. Hembygdskartan). Ingen av dessa visar någon bebyggelse mellan Ekenäs och Lövåsen. Däremot syns att åkermarken varit mer omfattande än idag, speciellt mellan Piskenhushuset och upp mot Lövåsen. Så verkar förhållandena ha varit fram till åtminstone 1960-talet, då det i den samtida ekonomiska kartan också fanns mer åkermark här.

Kartorna över Ekenäs visar alltså inte så mycket som man skulle önska. Det är heller inte säkert att samtliga små gårdar och torp ritades ut även om de fanns; sådant är känt från andra håll.

Kartstudierna visar alltså att åtminstone Källsäter och Ulverud funnits kvar som torp in i sen tid och legat på mark som tillhör gården Ekenäs. Vad gäller Skottan finns spår av en gård med detta namn kvar på nutida fastighetskartor. Namnet "Skotten" och "Skottviken" finns angett och avser ett område i den nordligaste viken av Norra Hyn, och berget på östra sidan viken heter Skottaberget.

Ortnamnet Skottan

Namnet Skottan förekommer på flera håll i Värmland, som gårdsnamn i Millesvik, Gillberga, Sunnemo och Stora Kil socknar. Nordväst om Hagfors finns även Skottmossen och i Frykerud förekommer Skottan som ägonamn. Namnet kan vara ett tidigt sammandraget takanamn (muntligt meddelande Kaj Janzon hösten 2011). I Kils härad finns flera exempel på detta som Bodetta, Annita, Gunnita, Dedetta etc. Flera har dock takaformen under 1500-talet (Buddetagen, Ennetagen etc) för att få sin ihopdragna form under slutet av 1500-talet och 1600-talet. Den tidigt hopdragna formen finns dock i Gunnita – Gwdmwntan 1503.

Även enligt Gunilla Bergling (1967 s. 41) tyder de äldre jordeböckerna på att det skulle kunna röra sig om ett med taka sammansatt namn; Skåtag 1568, Skattagen 1590.

Som gårdsnamn finns namnformen även i Dalsland och Västergötland. I Norge är den vanliga formen Skotta och redan under medeltid skrivet i denna form med betydelsen från *skot* – något framskjutande, utstickande. Bergling framhåller att det kan vara så att det i de äldre jordeböckerna för de värmländska gårdsnamnen gjorts en oriktig

etymologisering av jordeboksskrivare. Den värm-
ländska skrivformen av namnet på slutljudande -n
som skanas i Norge kan bero på inverkan från om-
kringliggande gårdsnamn på senare leden -taka-
-tan och behöver inte tyda på en ursprunglig sam-
mansättning med taka.

Arkeologisk undersökning

Området har avsökt ett par gånger i syfte att lo-
kalisera en medeltida bebyggelse lämning. Ingen
sådan har hittats, men däremot en husgrund av
yngre karaktär. Den aktuella bebyggelse lämningen
ligger i anslutning till namnet "Skotten" och "Skott-
taviken" på dagens kartor. Lämningen finns inte
med på några historiska kartor. Hypotesen inför
grävningen var att den möjligen kunde ha ett
samband med ödetorpet Skottan som omnämns
1431. Undersökningen var ett led i en förstudie
inom projektet. Lämningen har i Riksantikva-
rieämbetets fornminnesregister bedömts som en
övrig kulturhistorisk lämning. Den omnämns i
beskrivningen av RAÄ-nr Stora Kil 61: 1 som en
sentida torpgrund. Bebyggelse lämningen består av
åtminstone tre husgrunder efter bostadshus och
ekonomibyggnader. Det är framförallt resterna efter

bostadshuset som var aktuella för undersökningen.
Syftet var att datera lämningen för att klargöra om
den har medeltida ursprung.

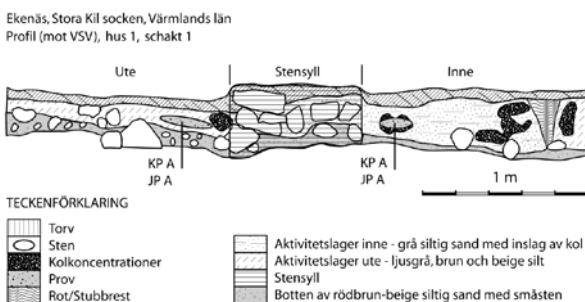
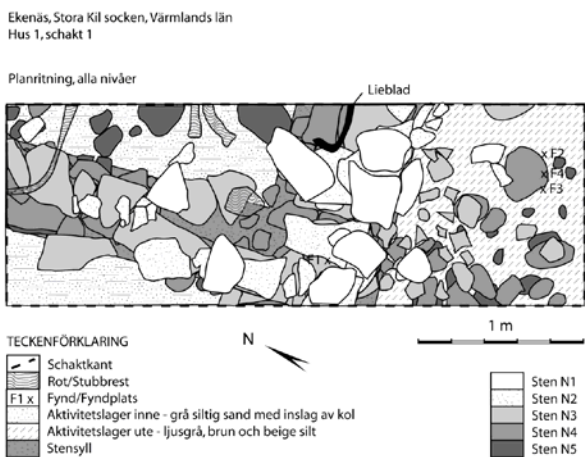
Den 18 juli inleddes den arkeologiska under-
sökningen. En av våra första målsättningar var att
försöka datera husgrunden och sätta in den i ett
sammanhang. En annan var att försöka lokalisera
medeltida kulturlager.

Med tanke på den begränsade grävperioden, fem
personer under en vecka, togs två mindre schakt
upp över husgrunden. Schakt 1 (3,5 x 1,2 m närmast
N-S) placerades över den södra väggen och schakt 2
(3,5 x 1,2 m Ö-V) motsvarade den västra väggen
och halva förrådsgröpen.

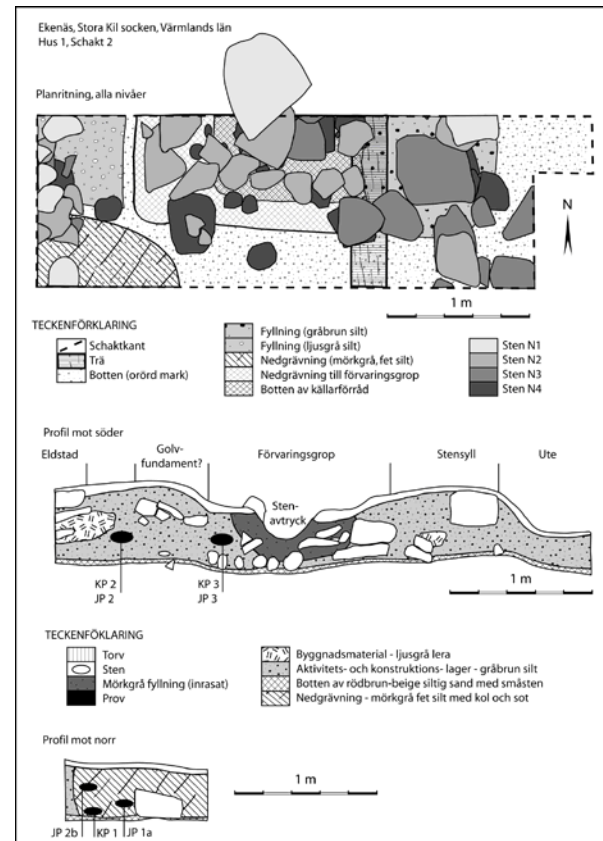
Redan i nivå 1 identifierades rikligt med kol,
något som återkom i alla nivåer utom bottenlagret.
Även om grävningen dokumenterades i fem nivåer
i schakt 1 och fyra nivåer i schakt 2 kan resultatet
sammanfattas i tre olika händelser, ett äldre akti-
vitetslager utanför och delvis under byggnaden,
en nedgrävning som troligen är äldre än huset
och slutligen den delvis raserade husgrunden med
spisröse och förvaringsgrop (se figurer nedan).

Aktivitetslaget utanför huset i schakt 1 bestod av
ett ljusgrått halvfett kulturlager med mycket små

Plan- och profilritning över schakt 1, det som drogs in
över husgrundens norra syll, med kol- och jordprover
samt fynd markerade.

Plan- och profilritning över schakt 2, det som drogs in
in över husgrundens östra syll in mot spisröset, med
kol- och jordprover samt fynd markerade.

stenar varav några var skarpkantade (eldsprängda?) medan aktivitetslagret i huset omfattade rikligt med kol och enstaka konstruktionsstenar. Nedgrävningen i schakt 2 har förmodligen varit rund med en diameter på ca 1,5 m, men den kunde bara dokumenteras till en bredd av 1,2 meter i schaktprofilen (se ritningarna, Profil S2).

Stensyllen var 0,8 m bred och intill 0,4 m hög. Den bestod av upp till fyra varv av 0,2–0,5 m stora stenar som hade stabiliserats med mindre kilstenar och lera (se ritningarna, Profil S2). Förrådsgropen har uppskattats till 2 x 2 m med ett bottenplan på 1,2 x 1,2 m. Gropen hade en stenskoning av 0,2–0,4 m stora stenar som både fungerade som kantstöd och golvstomme.

Fyndmaterialet bestod av ett lieblad, lagd i grunden som skydd mot onda makter, lite tegel, ett par bitar lerklining (?), ett tiotal spikar och två små flintfragment samt några små bitar fönsterglas. Det sparsamma fyndmaterialet säger inte mycket om byggnaden funktion, men förekomsten av tegel kan peka mot en efterreformatorisk datering medan det väldigt tunna fönsterglaset förmodligen kan begränsa det till en datering senast under 1700-talet. I likhet med tegel och fönsterglas kommer spikarna från en eller flera konstruktionsdetaljer medan liebladet visar att man har haft en agrar inriktning, även om placeringen på stensyllen även kan ha en rituell betydelse. Slutligen är flintfragmenten ett tecken på att man använt flinta för att få eld.

Nedan: Schakt 1 med syllstensrad i vinkel.

Höger: Schakt 2, syllens mestadels bortplockad.

Ovan: Fyra arkeologer i diskussion om schaktens placering, medan regnet faller...

Ovan: I syllan i schakt 1 hittades ett trasigt lieblad – medvetet placerat som skydd mot onda makter?

Trots den tydliga utformningen som ett traditionellt bostadshus saknas det vanliga hushållsavfallet. Det kan antingen bero på att huset är äldre än 1600-talet då mängden hushållsavfall ökar, eller så har bosättningen varit begränsad, antingen i form av ett kortvarigt bruk eller i form av en alternativ verksamhet. Fyra kolprover och fyra jordprover har skickat iväg för analys av vedart, datering och makrofossil. Så länge resultaten saknas kan vi bara spekulera om husets funktion och datering.

Resultat? Och framåtblick

Resultaten från utgrävningen vittnar om en bebyggelselämning yngre än medeltid. Men med vissa indikationer på möjlig förekomst av äldre faser på platsen. Vi har därför inte helt avskrivit platsen som möjlig för det medeltida Skottan. Förhoppningsvis får vi möjlighet att fortsätta undersökningarna på platsen, eller på någon annan plats för en möjlig medeltida ödegård. ☼

Referenser

Arkiv:

Institutet för språk och folkminnen i Uppsala, Gunilla Bergling, Ortnamn på -taka i Värmland, 1967, Opublicerad uppsats, trebetygsarbete i Nordiska språk.
Värmlandsarkiv, kyrkoarkiv för Stora Kils socken. Diverse kartor och avmätningar över bl.a. Ekenäs.

Muntliga källor:

Kaj Janzon, Riksantikvarieämbetet.

Publicerat:

Alsterlind Frej, 1955. *Den gamla kyrkplatsen*. Kil: Kommunalkontoret.
Antonson, Hans, 2004. *Landskap och ödesbölen. Jämtland före, under och efter den medeltida agrarkrisen*. Kulturgeografiska institutionen, Stockholms universitet.
Benedictow, Ole Jørgen, 2004. *The Black Death, 1346-1353: the complete history*. Woodbridge: Boydell Press.
Berglund, Birgitta; Katarina Eriksson; Ingunn Holm; Håkan Karlsson; Jenny Karlsson; Susanne Pettersson; Anna Sundberg; Bo Ulfhielm & Stig Welinder, 2009. "The historical archaeology of the medieval crisis in Scandinavia". *Current Swedish Archaeology*, vol. 17, s. 55-78.
Campbell, Bruce M. S., 2009. "Nature as historical protagonist: environment and society in pre-industrial England". *Economic History Review* 2009, s. 1-34.

Campbell, Bruce M. S., 2010. "Physical shocks, biological hazards, and human impacts. The crisis of the fourteenth century revisited" I: Cavaciocchi, S. (red). *Le interazioni fra economia e ambiente biologico nell'Europa preindustriale. Secc. XIII-XVIII* (Economic and biological interactions in pre-industrial Europe from the 13th to the 18th centuries), Istituto internazionale di storia economica F. Datini, Prato, Italy, s. 5-25.
Gissel, Svend; Eino Jutikkala; Eva Österberg; Jørn Sandnes & Björn Teitsson, 1981. *Desertion and land colonization in the Nordic countries c. 1300-1600. Comparative report from the Scandinavian research project on deserted farms and villages*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
Gundersen, Lance H. & Crawford S. Holling (red). 2002. *Panarchy. Understanding transformations in human and natural systems*. Washington: Island Press
Hansson, Anders; Carina Olsson; Jan Storå; Stig Welinder & Åsa Zetterström, 2005. *Agrarkris och ödegårdar i Jämtland*. Östersund: Jamtli.
Holling, Crawford. S., 2001. "Understanding the complexity of economic, ecological, and social systems". *Ecosystems* 4, s. 390-405.
Kobashi, Takuro; Jeffrey P. Severinghaus; Jean-Marc Banola; Kenji Kawamura; Tara Carter & Tosiuyuki Nakaegawa, 2010. "Persistent multi-decadal Greenland temperature fluctuation through the last millennium". *Climatic change* 100, s. 733-756.
Lagerås, Per, 2007. *The ecology of expansion and abandonment: medieval and post-medieval agriculture and settlement in a landscape perspective*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.
Myrdal, Janken, 2003. *Digerdöden, pestvågor och ödeläggelse*. Stockholm: Sällskapet Runica et Mediævalia.
Nilsson Halvar, 1997. *De värmländska medeltidsbrev*. Uppsala: Gustav Adolfs akademien.
Nitenberg, Annelie & Anna Nyqvist Thorsson, 2007. *Liljestenar och stavkorshällar*. Lidköping: Vänermuséet.
O'Brien, S. R.; P. A. Mayewski; L. D. Meeke; D. A. Meese; M. S. Twickler & S. I. Whitlow, 1995. "Complexity of Holocene climate as reconstructed from a Greenland ice core". *Science*, vol. 270, s. 1962-1964.
Schreg, Rainer, 2011. "Feeding the village. Reflections on the ecology and resilience of the medieval rural world". I: Klápště, J. & P. Sommer (red). *Processing, storage, distribution of food. Food in the medieval rural environment. Ruralia VIII*. Turnhout: Brepols, s. 301-320.

SOU, Statens offentliga utredningar 1922:27. *Redogörelse för de ekklesiastika boställena. Värmlands län*. 1922.

SOV. *Ortnamnen i Värmlands län*. 1939, del VIII
Kils Härad, Uppsala.

Vinther, Bo M. 2001. "The medieval climate anomaly in Greenland ice core data". *PAGES news*, vol. 19, no. 1, s. 27.

Wiberg Åke, 1960. *Apertin: En Värmlandsgårds historia*. Kil: Författaren.

Österberg, Eva, 1977. *Kolonisation och kriser. Bebyggelse, skattetryck, odling och agrarstruktur i västra Värmland ca 1300-1600*. Lund: LiberLäromedel/Gleerup.